

Inhoud

Tussen angst en ressentiment	9
1. Barbarij en beschaving	27
Barbaars zijn	30
Beschaafd zijn	40
Van beschaving naar culturen	45
Een erfenis van de Verlichting	49
De culturen beoordelen	53
De technieken en de werken	57
Een droom van de Verlichting	64
Beschaving en kolonisatie	69
Over een paar misverstanden	71
2. De collectieve identiteiten	81
Veelheid van de culturen	84
Cultuur als constructie	90
Functies van de cultuur	96
Staten en naties	102
De staat aan het wankelen gebracht	106
Een cultuurloze staat?	111
Morele en politieke waarden	114
Een ministerie van Identiteit	119
Cultuur en waarden	124

3. De oorlog tussen de werelden	129
Oorlog voeren of de liefde bedrijven?	131
Godsdienstoorlogen en politieke conflicten	135
Mensen zoals wij?	142
De manicheïstische visie	148
Islamisme en totalitarisme	153
De oorlog tegen het terrorisme	159
Het doel en de middelen	164
Foltering: de feiten	169
Foltering: het debat	178
4. Tussen de klippen door zeilen	187
Moord in Amsterdam	190
De strijd tegen de islam	196
De Deense cartoons	201
De reacties	210
Een paar overdenkingen	217
De toespraak van de paus	223
Van de kant van de islam	231
5. De Europese identiteit	243
Op zoek naar een identiteit	246
Veelheid als grondslag voor eenheid	253
Vormen van co-existentie	260
Het kosmopolitische model	264
De plaats van Europa in het Westen	270
Grenzen van Europa	276
De manicheïsmen voorbij	283
Dankbetuigingen	291
Noten	292
Register	299

De twintigste eeuw werd in Europa overheerst door het conflict tussen totalitaire regimes en liberale democratieën. Kort na de Tweede Wereldoorlog, toen het nazisme was verslagen, nam dat conflict de vorm aan van een wereldwijde Koude Oorlog, die zijdelings werd geïntensiveerd door enkele scherp afgebakende ‘hete’ botsingen. De identiteit van de betrokken landen was duidelijk bepaald. Aan de ene kant het blok van de communistische landen, dat zich uitstrekte van Oost-Duitsland tot Noord-Korea en in een eerste fase door de Sovjet-Unie gedomineerd werd. Aan de andere kant van het IJzeren Gordijn, dat om die landen heen lag, bevond zich het Westen, de ‘vrije wereld’, die voornamelijk de West-Europese landen en Noord-Amerika omvatte en door de Verenigde Staten geleid werd. Buiten die twee tegenover elkaar staande blokken was er nog een derde speler, een heterogeen geheel van niet-gebonden, politiek neutrale landen, die de zogeheten Derde Wereld vormden. Er was dus sprake van een verdeling van de aarde op grond van politieke criteria, al waren ook andere kenmerken daarbij van betekenis: de Derde Wereld was arm, het Westen rijk, in de communistische landen was het leger rijk en de bevolking arm (maar ze mocht dat niet zeggen).

De situatie is meer dan een halve eeuw blijven bestaan. Ik was er des te gevoeliger voor doordat ik in Oost-Europa, in Bulgarije, geboren ben en daar ben opgegroeid, totdat ik op vierentwintigjarige leeftijd in Frankrijk kwam wonen. Naar mijn gevoel was die verdeling van de landen van de wereld voorbestemd om eeuwig voort te duren – of in elk geval tot het einde van mijn leven. Dat verklaart misschien de blijdschap die ik ervoer toen omstreeks 1990

de Europese communistische regimes achter elkaar ten onder gingen. Er waren geen redenen meer om Oost en West tegenover elkaar te stellen, noch om te wedijveren om de wereldheerschappij, alle verwachtingen waren dus gerechtvaardigd... De oude dromen van de grote liberale denkers zouden eindelijk in vervulling gaan, oorlogen zouden plaatsmaken voor handel, en er zou een nieuwe wereldorde tot stand kunnen komen, harmonieuzer dan de wereld van voor de Koude Oorlog. Ik meen dat ik niet als enige in zo'n gunstige ontwikkeling geloofd heb.

Nauwelijks twintig jaar later moeten we wel vaststellen dat die hoop bedrieglijk was; de wereldgeschiedenis lijkt niet van spanningen en gewelddadigheden tussen landen gevrijwaard te kunnen zijn. Door de grote confrontatie tussen Oost en West waren vijandige gevoelens en tegenstellingen naar de achtergrond verdwenen, maar ze kwamen al snel weer naar voren. De conflicten konden niet als bij toverslag verdwijnen, omdat de diepliggende oorzaken daarvan nog steeds aanwezig waren; we mogen zelfs menen dat ze elkaar versterkten. De wereldbevolking blijft snel groeien, terwijl het gebied dat ze bewoont hetzelfde blijft, zelfs inkrimpt, omdat de woestijnen er stukken van afknabbelen en het door overstromingen bedreigd wordt. Erger nog, de vitale hulpbronnen – water, energie – zijn aan het opdrogen. In die omstandigheden is de wedijver tussen landen onvermijdelijk, dat wil zeggen ook de agressiviteit van de landen die minder hebben jegens die welke meer hebben, en de bezorgdheid van deze landen, die trachten hun voordelen te behouden en veilig te stellen.

Naast die vaste gegevens hebben zich enkele nieuwe ontwikkelingen voorgedaan. Ook al bestaan er in de wereld talrijke spanningshaarden, waarvan sommige tot geweldsuitbarstingen aanleiding geven, de werking daarvan blijft ruimtelijk gezien beperkt, en sinds nu al meer dan zestig jaar is er geen enkel wereldwijd conflict uitgebroken dat met de Tweede Wereldoorlog vergelijkbaar is. Doordat zich geen grote confrontatie heeft voorgedaan, heeft zich voor onze ogen op vreedzame wijze een ware technologische revolutie voltrokken, die op haar beurt in ruime mate heeft bijge-

dragen tot de globalisering (of mondialisering) genoemde intensivering van de contacten tussen landen.

De ingrijpende technologische veranderingen deden zich op talrijke gebieden voor, maar bepaalde vorderingen hebben een bijzonder sterke invloed op de internationale betrekkingen gehad. De duidelijkste ontwikkeling heeft op de communicatie betrekking: ze is niet alleen onvergelijklijk veel sneller geworden dan in het verleden het geval was, maar verloopt ook langs velerlei nieuwe kanalen. Informatie is direct beschikbaar, zowel door middel van woorden als via beelden, en bereikt de hele wereld. Televisie (en niet langer alleen maar radio), mobieltjes, e-mail, internet: daar waar men misschien het gebrek aan informatie betreunde, wordt men er tegenwoordig door overspoeld. Een van de gevolgen van die verandering is dat de wereldbevolking meer onderling contact heeft. Woorden en beelden maken de mensen met elkaar vertrouwd, eenheidsproducten gaan de hele wereld over en de mensen zelf reizen meer dan ooit. De bewoners van de rijke landen gaan naar de arme om er zaken te doen of er hun vrije tijd door te brengen; de bewoners van de arme landen proberen de rijke landen te bereiken om er werk te zoeken. Reizen is, als je er de middelen voor hebt, veel sneller geworden.

De intense communicatie en het versnelde verkeer tussen landen en personen hebben positieve en negatieve gevolgen; maar een andere technologische innovatie is uitsluitend een bron van zorg. Het betreft de gemakkelijke toegang tot vernietigingswapens, in het bijzonder tot explosieven. Wie dan ook kan ze moeiteloos aanschaffen, naar het schijnt. Ze zijn zo verkleind dat men ze in de broekzak kan meenemen, zo geperfectioneerd dat ze in één klap tientallen, honderden of duizenden mensen kunnen doden. Op internet circuleren aanwijzingen voor het maken van bommen, de producten waaruit ze bestaan zijn in de supermarkt te koop, een mobiele telefoon is voldoende om een explosie te veroorzaken. Deze 'democratisering' van de vernietigingswapens schept een volkomen nieuwe situatie: het is niet langer noodzakelijk over staatsmacht te beschikken om de vijand zware verliezen toe te brengen,

een paar vastbesloten eenlingen met enige financiële middelen zijn voldoende. De ‘vijandige krachten’ hebben een geheel ander imago gekregen.

De grote technologische innovaties hebben gevolgen voor de levenswijzen gehad, maar hebben er niet toe geleid dat de vroegere wereld onmiddellijk verdween, en dat konden ze natuurlijk ook niet bewerkstelligen. Wat ze daarentegen wel tot stand hebben gebracht, is een nevenschikking van tegenstellingen, een situatie waarin het archaische tegelijkertijd met het ultramoderne bestaat, zowel binnen als tussen landen. Een Russische of Chinese boer staat even ver af van de manier van leven in Moskou of Shanghai als de boer uit het Rifgebergte of Anatolië van de inwoner van Parijs en Londen. Tegenover de wereld van de een, beheerst door een ‘verticale’ communicatie die voor de overdracht van de tradities zorgt, staat de wereld van de ander, gekenmerkt door de kracht van de ‘horizontale’ communicatie, de communicatie tussen tijdgenoten die permanent op een netwerk aangesloten zijn. Het frappante daarbij is dat die twee werelden elkaar niet onbekend zijn: de beelden van de bewoners van beide werelden gaan de hele aardbol over. En ze zien elkaar niet alleen: de aan de bedelstaf geraakte boeren verlaten hun akkers en trekken naar de steden van hun eigen land of liever nog naar die van de rijke landen. De grote, over alle continenten verspreide wereldsteden huisvesten bevolkingsgroepen van uiteenlopende herkomst en noodzakelijkerwijs met uiterst gevarieerde zeden. En zo kan de *nikab*, de gezichtssluijer, naast de string worden aangetroffen (maar in Frankrijk zijn beide op school verboden!).

We kunnen ons dus wel een idee vormen over de gevolgen die ‘de botsing tussen de ijzeren pot en de pot van aardewerk’ dreigt te veroorzaken. Bij sommigen zal ze afgunst oproepen, afwijzing, of allebei tegelijk; bij anderen hebzucht of neerbuigendheid of mededogen. De eerstgenoemden hebben het voordeel dat ze aan getal en woede, de laatstgenoemden aan technologie en kracht hun superioriteit ontlenuen. Het mengsel is explosief en de conflicten worden steeds talrijker. De geografische spreiding is echter niet

meer dezelfde als in de jaren na de Tweede Wereldoorlog.

De landen van de wereld kunnen tegenwoordig in verscheidene groepen ingedeeld worden, afhankelijk van de manier waarop ze op de nieuwe situatie reageren. Ze kunnen echter niet meer op grond van de politieke regimes van elkaar onderscheiden worden, zoals in de tijd van de confrontatie tussen communisme en democratie, noch op grond van de grote geografische verdelingen, zoals tussen Noord en Zuid, aangezien Australië in het Zuiden ligt en Mongolië in het Noorden, noch tussen Oost en West, omdat China en Brazilië vaak op één lijn gesteld worden, en nog minder op basis van de beschavingen. Om over de menselijke driften die een samenleving drijven te spreken, introduceerde Montesquieu in de achttiende eeuw een begrip dat hij 'regeringsbeginsel' noemde: deugdzaamheid in republieken, eer in monarchieën.¹ Ook tegenwoordig nog worden zowel de beslissingen van regeringen als de reacties van individuen bepaald door een overheersende maatschappelijke drift of houding.

Ik ben me goed bewust van de risico's die we lopen als we zo'n schematische voorstelling van zaken geven en situaties waarin noodzakelijkerwijs beweging zit als onveranderlijk beschouwen. Altijd zijn verscheidene maatschappelijke driften tegelijkertijd werkzaam, ook de vorm daarvan is veranderlijk, de onderlinge verhouding wijzigt zich, en in een tijdsbestek van een paar jaar kan een land gemakkelijk van de ene naar de andere groep overgaan. Dat die groepen bestaan is echter onbetwistbaar. Om de verdeling van de groepen te beschrijven zal ik uitgaan van een onlangs door Dominique Moïsi voorgestelde typologie², die ik aanvul en aan mijn bedoeling aanpas, zonder voorbij te gaan aan de simplificaties waartoe ze dwingt.

De overheersende drijfveer van een eerste groep landen zal ik *begeerte* noemen. De bevolking van die landen heeft vaak het gevoel dat ze, om uiteenlopende redenen, buiten de verdeling van de rijkdommen is gehouden; nu is haar beurt gekomen. De bewoners willen profiteren van de globalisering, consumeren en over vrije tijd beschikken, en om dat doel te bereiken bezuinigen ze niet op

de middelen. Japan is al verscheidene decennia geleden die weg ingeslagen, gevolgd door verscheidene landen uit Zuidoost-Azië en sinds kort door China en India. Andere landen, andere delen van de wereld zijn ook bezig die weg op te gaan: Brazilië en binnenkort waarschijnlijk ook Mexico en Zuid-Afrika. Sinds enkele jaren lijkt Rusland hetzelfde pad te volgen door zijn nederlaag in de Koude Oorlog in een voordeel om te zetten: zijn ontwikkeling wordt niet meer door ideologische overwegingen afgeremd, de verrijking van zijn burgers evenmin, het land hoeft de wedijver om de wereldheerschappij niet meer voort te zetten.

De tweede groep landen is die waarin het *ressentiment* een essentiële rol speelt. Die houding komt voort uit een – reële of denkbeeldige – vernedering die hun door de rijkste en machtigste landen zou zijn aangedaan. Ze is in uiteenlopende mate verspreid in een groot gedeelte van de landen met een in meerderheid islamitische bevolking, van Marokko tot Pakistan. Sinds enige tijd komt ze ook voor in enkele landen van Latijns-Amerika. Het ressentiment is gericht tegen de vroegere koloniserende Europese landen en in toenemende mate tegen de Verenigde Staten, die verantwoordelijk worden gehouden voor de armoede van de individuen en voor de onmacht van de overheid. Het ressentiment jegens Japan is sterk in China en Korea. Natuurlijk beheerst het niet alle geesten, noch alle activiteiten, maar het speelt wel een structurerende rol in het maatschappelijk leven, omdat het, net als de andere sociale driften, een invloedrijke en actieve minderheid kenmerkt.

De derde groep landen onderscheidt zich door de plaats die het *angstgevoel* er inneemt. Het zijn de landen waaruit het Westen bestaat en die de wereld verscheidene eeuwen beheerst hebben. Hun angst heeft betrekking op de twee eerdergenoemde groepen, maar is niet van dezelfde aard. De westerse, en vooral Europese landen, zijn beducht voor de economische kracht van de ‘landen van de begeerte’, voor hun vermogen tegen geringere kosten te produceren en dus alle markten te veroveren, kortom: ze zijn bang er economisch door gedomineerd te worden. Ten aanzien van de ‘lan-

den van het ressentiment' zijn ze bevreesd voor de fysieke aanvallen die daar beraamd zouden worden, voor de terroristische aanslagen en de geweldsuitbarstingen; en bovendien ook voor de vergeldingsacties waartoe die landen op het vlak van de energie in staat zouden zijn, aangezien de grootste oliereserves zich daar bevinden.

Een vierde, over verscheidene continenten verspreide groep landen ten slotte zou aangeduid kunnen worden als de groep van de *onbeslistheid*, een restgroep waarvan de leden de kans lopen op een dag in de greep van de begeerte of ook van het ressentiment te komen, maar die voorlopig niet met die driften behept zijn. Bepaalde, vaak armoedige delen van hun bevolking trachten binnen te dringen in de 'landen van de angst', rijkere landen, om daar beter hun brood te verdienen.

Ik heb nauwelijks de vereiste competentie om elke groep gedetailleerd te beschrijven. Ik woon in Frankrijk, binnen de Europese Unie, dus in de groep die ik heb aangeduid als de groep die door angst overheerst of in elk geval gemarkeerd wordt; ook de enige groep die ik van binnenuit ken. Ik bakken mijn onderwerp nog nauwer af en beperk me tot een van de betrekkingen die er waargenomen kunnen worden, de relatie met door ressentiment gemarkeerde landen en bevolkingsgroepen. Dat ik die drift diepgaander wil analyseren komt doordat die naar mijn mening vaak rampzalige gevolgen heeft. De stelling die ik zou willen uitwerken, kan in een paar woorden samengevat worden. De westerse landen hebben het volste recht zich te verdedigen tegen elke agressie en elke aantasting van de waarden die ze als grondslag van hun democratische regimes gekozen hebben. Ze moeten met name elke terroristische dreiging en elke vorm van geweld krachtig bestrijden. Ze hebben er echter belang bij zich niet tot een onevenredige, buitensporige en misplaatste reactie te laten verleiden, want deze zou resultaten opleveren die tegengesteld zijn aan dat waar men op rekt.

Angst wordt een gevaar voor degenen die hem ervaren, daarom mag men hem niet de rol van overheersende drift laten spelen. Hij is zelfs de belangrijkste rechtvaardiging voor de vaak als 'onmen-

selijk' gekwalificeerde gedragingen. Door de angst voor de dood die mij of, erger nog, de mensen die mij dierbaar zijn bedreigt, raak ik in staat om te doden, te verminken en te folteren. In naam van de bescherming van vrouwen en kinderen (bij ons) zijn veel vrouwen, oude mensen en kinderen (bij de anderen) afgemaakt. Dege- nen die men vaak voor monsters uitmaakt, hebben dikwijls gedre- ven door de angst voor hun verwanten en voor zichzelf gehandeld. Als de Zuid-Afrikaanse politieagenten en militairen wordt ge- vraagd waarom zij ten tijde van de apartheid gedood of onnoem- baar leed toegebracht hebben, antwoorden zij: om ons te bescher- men tegen de dreiging die door toedoen van de zwarten (of van de communisten) op onze gemeenschap drukte. 'We schepten er geen enkel genoegen in, we waren er helemaal niet op uit, maar we moesten voorkomen dat ze onschuldige mannen en vrouwen zou- den doden.'³ En als je er eenmaal geen bezwaar tegen hebt gehad te doden, ben je bereid de volgende stappen te zetten: je martelt (om informatie uit de 'terroristen' te krijgen), je verminkt de licha- men (om de moorden als roofmoorden of als jammerlijke ont- ploffingen voor te stellen): alle middelen zijn goed om de overwin- ning te behalen – en dus de angst uit te bannen.

De angst voor de barbaren brengt het risico met zich mee dat we barbaren worden. En het kwaad dat we onszelf zullen aandoen, zal uitgaan boven het kwaad waarvoor we in het begin bevreesd waren. De geschiedenis leert ons dat het middel erger dan de kwaal kan zijn. De totalitaire stelsels hebben zich aangediend als een mid- del om de bourgeoissamenleving van haar tekortkomingen te ge- nezen; ze hebben een wereld voortgebracht die gevaarlijker was dan de wereld die ze bestreden. De huidige situatie is zeker niet zo ernstig, maar ze blijft onrustbarend; er is nog tijd om een andere richting in te slaan.

De buitensporige of niet-doelgerichte reactie van de door angst gedreven landen openbaart zich op twee manieren, naargelang ze zich op hun eigen grondgebied of op dat van de anderen voordoet. Bij de anderen wil dat zeggen: bezwijken voor de verleiding geweld te gebruiken en op de fysieke aanvallen te reageren met het inzet-

ten van onevenredige militaire middelen en met oorlogshandelingen. Sinds de aanslagen van 11 september 2001 geven de Verenigde Staten een exemplarisch beeld van die reactie doordat ze rechtstreeks ingrijpen of tot interventie aanzetten in landen als Afghanistan, Irak en Libanon. Over het geheel genomen sluiten de landen van de Europese Unie zich aan bij het Amerikaanse beleid, maar met tegenzin, tegenstribbelend en zonder veel haast. Die rechtstreekse militaire interventies worden aangevuld met wat de 'war on terrorism' is genoemd, die onder meer heeft geleid tot illegale detenties en folteringen, tegenwoordig gesymboliseerd door de namen Guantánamo, Abu Ghraib en Bagram.

Maar dat beleid loopt uit op een dubbele mislukking: het maakt de tegenstander sterker en ons zwakker. In de allereerste plaats doordat de agressie waarop het reageert niet door staten wordt gepleegd maar door individuen (weliswaar kortstondig beschermd door de aan de macht zijnde taliban), die noch door de groot-scheepse bombardementen, noch door de bezetting door een leger getroffen kunnen worden. Maar ook doordat het gaat om uit vernedering voortgekomen ressentiment en wraakgevoelens, die men niet zou kunnen wegnemen door het land nogmaals een militaire nederlaag toe te brengen – integendeel. Het leger van de Amerikanen en hun bondgenoten kan de legers van de tegenstander vernietigen, maar op die manier geven ze alleen maar voedsel aan het ressentiment van de bevolking, de werkelijke bron van de oorspronkelijke agressie. Folteringen dragen eveneens bij tot de wraakzucht. De individuen die voor de tegen het Westen gerichte aanvallen verantwoordelijk zijn, leven met het gevoel dat hun driften gerechtvaardigd en hun denkbeelden waar zijn; maar, zoals Pascal al driehonderdvijftig jaar geleden zei, 'geweld en waarheid kunnen niets tegen elkaar uitrichten'.⁴ Anderzijds vernietigt dat beleid de westerse wereld van binnenuit, aangezien wij, om de democratische waarden waaraan we gehecht zijn te verdedigen, ertoe gebracht worden ze op te geven! Hoe ons te verheugen over de overwinning op een afzichtelijke vijand als we om hem te verslaan net zouden moeten worden als hij?

Als in de strijd tegen de terreur ‘alles geoorloofd’ is, komt de contraterrorist geleidelijk op hetzelfde vlak als de oorspronkelijke terrorist te staan. Alle terroristen ter wereld zijn overigens van mening dat ze contraterroristen zijn en alleen maar reageren op een voorafgaande terreur... Zij zijn niet de enigen, er is altijd moeite-loos een eerdere vorm van geweld te vinden op grond waarvan we menen ons eigen geweld in het heden te rechtvaardigen. Maar als we zo redeneren zal er nooit een einde aan oorlogen komen.

Deze kritische opmerkingen over de reactie van de Amerikaanse regering op de aanvallen waaraan haar land blootstaat, komen geenszins uit enigerlei anti-amerikanisme voort. Integendeel, ze passen in een discussie in de Verenigde Staten zelf en worden ingegeven door de groeiende kloof tussen de idealen die men verkondigt en het gedrag dat men in de praktijk te zien geeft. Op politiek niveau verschillen de keuzes van de Verenigde Staten niet sterk van de keuzes die vele andere landen gemaakt zouden hebben. Ze trekken echter meer de aandacht en lokken meer kritiek uit omdat dat land op het militaire vlak een volstrekt uitzonderlijke positie inneemt. De Verenigde Staten beschikken over een vernietigingspotentieel dat onvergelijkkelijk veel groter is dan dat van alle andere landen en kennen minder remmingen om zich ervan te bedienen: alle andere landen zijn beducht voor de Amerikaanse reactie... Dankzij de buitengewone prestaties van hun militaire technologie zijn de Verenigde Staten het gevaarlijkste land – voor de andere landen maar ook voor zichzelf: hun kernwapens zouden het leven op aarde in gevaar kunnen brengen.

Binnen de westerse landen, en in het bijzonder binnen de Europese, waar al verscheidene jaren een aanzienlijke uit de ‘landen van het ressentiment’ afkomstige minderheid woont, treffen we weer situaties aan die illustreren dat het middel erger is dan de kwaal. Die minderheid belijdt een godsdienst, de islam, die verschilt van die van de meerderheid; en vooral in de ordening van haar maatschappelijk leven kent ze er een plaats aan toe die niet overeenkomt met die welke de hedendaagse liberale democratieën aan de religie, welke dan ook, voorbehouden. Voor een hele reeks vraag-

stukken met betrekking tot het dagelijks leven, vloeien daaruit fricties voort tussen verschillende delen van de bevolking. Hoe die fricties te verminderen? Op dat punt krijgen we een ongelukkige reactie te zien, namelijk de ‘harde aanpak’, een eufemisme voor onverdraagzaamheid.

Niemand is ooit helemaal tevreden over zijn levensomstandigheden, en men heeft vaak zelfs de indruk dat die omstandigheden verslechteren. Wie is daar verantwoordelijk voor? De mensen zijn geneigd een simpel antwoord en een gemakkelijk te identificeren schuldige te zoeken: uit die neiging komen de populistische bewegingen en partijen voort. Het populisme van links antwoordt: het is de schuld van de rijken, we moeten hun bezittingen afpakken en onder de armen verdelen. Het populisme van rechts verdedigt niet een maatschappelijke klasse maar een natie, en beantwoordt dezelfde vraag met: het is de schuld van de buitenlanders. Xenofobie vormt het minimumprogram van de extreem rechtse partijen, die hun andere lievelingsonderwerpen, anticommunisme en racisme, hebben moeten opgeven. Sinds een paar jaar hebben die partijen meer gehoor gevonden in ruim de helft van de lidstaten van de Europese Unie. Ze spelen nergens de hoofdrol, maar ze zijn hier en daar onmisbaar geworden voor de coalities die aan de macht zijn. Als deze aan de macht willen blijven, moeten ze ten aanzien van immigratie en cohabitatie voldoen aan de eisen van extreem rechts – anders lopen ze het risico bij de kiezers uit de gratie te raken.

De algemene xenofobie gaat gepaard met wat we wel islamofobie moeten noemen, ook al wordt deze term soms ten onrechte gebruikt. De twee vormen van afwijzing overlappen elkaar slechts gedeeltelijk: islamofobie heeft slechts op een deel van de immigranten betrekking, maar blijft niet binnen de landsgrenzen; niettemin zijn de huidige immigranten in Europa in meerderheid van islamitische herkomst. De immigranten aanvallen is politiek incorrect, terwijl kritiek op de islam leveren als een moedige daad wordt gezien; het ene kan dus in de plaats van het andere komen.

De afwijzing van de islam heeft velerlei en deels oude redenen. De islam werd lange tijd als een rivaal van het christelijk geloof be-

schouwd. Tegenwoordig is de islam de manifestatie van een vorm van godsdienstigheid waarvan de Europeanen zich pas na lange tijd hebben bevrijd: de areligieuzen verwerpen de islam dus nog feller dan de christenen. De islamitische landen zijn in de loop van de afgelopen eeuwen door de Europese mogendheden gekoloniseerd; de vroegere kolonist moest ten tijde van de dekolonisatie naar zijn eigen land terugkeren, waaraan hij een gevoel van zowel superioriteit als verbittering overhield. De voormalige gekoloniseerde komt zich nu in zijn land vestigen, al is dat niet in de hoedanigheid van kolonist: hoe kun je het hem kwalijk nemen? Daarbij komt nog het ressentiment van die voormalige gekoloniseerden en nieuwe immigranten, of van hun Europeanen geworden nakomelingen, dat hen ertoe drijft in Londen en Madrid, Berlijn en Parijs hun bommen te laten ontploffen: het gevaar dat zij inhouden is niet denkbeeldig. Ten slotte beschikken verscheidene landen met een moslimbevolking door toevallige geografische (of geologische) omstandigheden over de belangrijkste energiereserves ter wereld. Terwijl de benzineprijs en de rekening voor de huisverwarming stijgen, is het pijnlijk om van de vroegere onderworpenen afhankelijk te zijn.

Al die redenen tezamen, en waarschijnlijk nog een paar andere, maken dat voor de misdadige of aanstootgevende handelingen die door bepaalde moslims worden gepleegd, als verklaring hun identiteit als gelovigen of als onderdanen van die landen wordt aangevoerd. Uitgaande van zo'n generalisatie wordt het, door zaken achter elkaar door elkaar te halen, gemakkelijk in het openbare debat een stigmatiserend betoog te introduceren waaronder geen enkele andere maatschappelijke groepering te lijden heeft. Mediafiguren verklaren zo'n beetje overal dat de islam haat en geweld verheerlijkt, dat hij ook de domste godsdienst ter wereld is, dat de kinderen van de immigranten de landstaal vermoorden (net zoals moslims schapen in de badkuip kelen) en dat je er trots op moet zijn een hekel aan de islam te hebben. In Nederland publiceert een flamboyante populist, Pim Fortuyn, *Tegen de islamisering van onze cultuur*; nadat hij vermoord is (door een geboren en getogen

Nederlander), behaalt de door hem opgerichte partij zeventien procent van de zetels in de Tweede Kamer. Filip Dewinter, de leider van de Belgische partij Vlaams Belang, verklaart: 'De islam is de vijand nummer één, niet alleen van Europa maar van de hele vrije wereld.' De plotseling steeds talrijker geworden islamkenners leggen met genoeg in de media uit dat die godsdienst intrinsiek slecht is en bestreden moet worden. Het gevolg van die vijandige sfeer is dat degenen die zich op hun moslimidentiteit beroepen, het gevoel hebben dat ze uit de maatschappij waarin ze leven worden gestoten, en dat ze iets meer op hun reële of imaginaire tradities terugvallen.

Noch de internationale betrekkingen, noch de verhoudingen binnen bevolkingsgroepen in een land kunnen als bij toverslag harmonieus worden. De redenen van de fricties en van de vijandige houdingen zijn vaak reëel en komen niet uit een simpel misverstand voort. Ik geloof echter niet dat men goede resultaten bereikt als men in het buitenland oorlog voert en in eigen land onverdraagzaam te werk gaat. Het komt er evenwel geenszins op aan zich aan een of andere vorm van naïeve tolerantie over te geven, noch te stoppen met een actieve bestrijding van de terroristische dreigingen. Het gebruik van gewapend geweld kan niet uit de betrekkingen tussen naties of groepen naties gebannen worden, maar het vereist een veel subtielere analyse van elke specifieke situatie. Van haar kant elimineert de democratie niet voorgoed de binnenlandse conflicten, maar ze verschaft ons de middelen om er op een vreedzame manier mee om te gaan.

De militaire interventies van de laatste jaren hebben niet de verwachte resultaten opgeleverd. Het zal waarschijnlijk net zo gaan met de interventie tegen Iran, waarop de redevoeringen van de westerse leiders in 2007 en 2008 een voorschot namen. Verschillende actiemiddelen kiezen zou niets afdoen aan de veroordeling die uitgesproken kan worden tegen een theocratisch regime, de zedenpolitie en de aantastingen van de persvrijheid, tegen de detentieomstandigheden in de gevangenissen in Iran of de provocerende verklaringen van de president van dat land. Liever dan de oren

te laten hangen naar de neoconservatieven uit Washington, zou de Europese Unie op dat punt het voorbeeld moeten geven, in de hoop dat de Verenigde Staten in haar voetsporen treden.

Afzien van onverdraagzaamheid betekent niet dat alles geduld zou moeten worden. Om geloofwaardig te zijn moet een oproep tot verdraagzaamheid gebaseerd zijn op een onwrikbare consensus over dat wat in een samenleving als onduldbaar beschouwd wordt. In het algemeen zijn het de wetten van het land die die basis bepalen; daarbij komen bepaalde morele en politieke waarden, die niet geformuleerd zijn maar door allen aanvaard worden. Er moet echter onderscheid worden aangebracht in dat juridisch geheel dat ook het republikeinse pact genoemd wordt, door een nadere bepaling van de rechten en plichten van iedere staatsburger, van de talrijke en veranderlijke culturele kenmerken van de individuen, waartoe ook de godsdienst behoort. Politieke en maatschappelijke conflicten in termen van religie of cultuur (of ook van ras) interpreteren, is zowel onjuist als schadelijk; het vergiftigt de conflicten in plaats van er de angel uit te halen. De wet moet uitgaan boven de gewoonte als die tegenover elkaar staan – maar in de meeste gevallen zijn ze niet met elkaar in strijd.

In de wereld van vandaag en morgen zijn de ontmoetingen tussen personen en gemeenschappen die tot verschillende culturen behoren, voorbestemd steeds frequenter te worden; alleen de betrokkenen zijn in staat te verhinderen dat die ontmoetingen in even zoveel conflicten veranderen. Met de destructieve middelen waarover we tegenwoordig beschikken, zouden ze, als ze tot uitbarstingen leiden, het voortbestaan van het mensdom in gevaar kunnen brengen. Daarom is het noodzakelijk alles in het werk te stellen om ze te vermijden. Dat is de bestaansreden van het voorliggende boek.

Daarvoor is het niet voldoende vrome wensen uit te spreken of de deugden van de dialoog te bezingen; het is absoluut nodig de feiten onder ogen te zien en te analyseren. Ik heb ervoor gekozen daarvoor voortdurend heen en weer te gaan tussen heden en verleden, tussen politiek en antropologie, tussen dagelijks leven en fi-

losofie. De belangrijkste vraagstukken die in de volgende bladzijden aan de orde zullen komen zijn deze:

1. *Barbarij en beschaving*. De eerste twee hoofdstukken zijn gewijd aan de bepaling van de instrumenten die ons in staat stellen de feiten die zich voor onze ogen voordoen, te beoordelen en te beschrijven. Om te beginnen de grote categorieën met behulp waarvan we de verschillende samenlevingen die de wereld kent, op waarde schatten en beoordelen of die barbaars of beschaafd zijn. Dat zal ons de gelegenheid bieden te begrijpen waarom technische prestaties of de kwaliteit van de kunstwerken geen garantie bieden dat men ver van barbarij af staat.

2. *De collectieve identiteiten*. Daarvan kunnen we verscheidene hoofdtypen onderscheiden: tot een bepaalde cultuur behoren, solidariteit tussen burgers, instemming met morele en politieke waarden. De cultuur komt tot ons van de anderen, en iedereen heeft verscheidene culturen; ze is altijd gemengd en aan een voortdurende verandering onderhevig. De verschillende identiteiten kunnen met elkaar in conflict raken, waarmee men moet leren om te gaan. Zal een ministerie van Nationale Identiteit ons in enigerlei opzicht van nut zijn?

3. *De oorlog tussen de werelden*. De analyse van de betrekkingen tussen maatschappijen of landen begint met het commentaar op een welbekend werk van Huntington. Politieke en maatschappelijke conflicten moeten niet als godsdienstoorlogen of botsende beschavingen voorgesteld worden. De ‘oorlog tegen het terrorisme’ is niet helemaal een oorlog, noch werkelijk tegen het terrorisme gericht. Folteringen die door zo’n oorlog geoorloofd worden, vreten aan de democratie.

4. *Tussen de klippen door zeilen*. Op dat punt worden bijzondere gevallen van conflicten binnen de Europese samenlevingen aan de orde gesteld: de moord op Theo van Gogh in Amsterdam, de Deen-

se cartoons van de Profet, de toespraak van de paus in Regensburg. Ter aanvulling stel ik vragen bij de huidige ontwikkeling van de islam en bij het debat in de moslimlanden.

5. *De Europese identiteit.* Deze wordt niet door een inhoud bepaald maar door de status die aan de verschillen tussen landen of samenlevingen of culturen toegekend wordt. De buitenlandse politiek van de Europese Unie beantwoordt niet aan de verwachtingen van haar bevolking. Ten slotte bied ik een reflectie over de grenzen van de Unie.

De manicheïsmen voorbij. Ter afsluiting enkele gedachten over de dialoog tussen culturen en over de richting die de politiek van de westerse landen zou kunnen inslaan.

In de discussie over die gevoelige vraagstukken, waarover iedereen al een mening heeft, heb ik getracht me verre van vage benaderingen te houden en allerlei zaken niet op één hoop te gooien, niet in manicheïsmen en in het aanwijzen van zondebokken te vervallen, en ook niet mezelf de comfortabele status aan te matigen van iemand die misstanden rechtzet. De zaak is te belangrijk om ermee te volstaan mezelf een genoegen te doen.